

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВознавства

Орлов Юрій Юрійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ САМООРГАНІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ (НА ПРИКЛАДІ КОРУПЦІЇ)

Розглянуто поняття корупції, її проблеми в Україні. Здійснено трансдисциплінарне дослідження закономірностей самоорганізації в соціально-правових системах на прикладі корупції.

Ключові слова: корупція; самоорганізація; синергетика; соціально-правова система; трансдисциплінарне дослідження.

Рассмотрено понятие коррупции, ее проблемы в Украине. Осуществлено трансдисциплинарное исследование закономерностей самоорганизации в социально-правовых системах на примере коррупции.

Ключевые слова: коррупция; самоорганизация; синергетика; социально-правовая система; трансдисциплинарные исследования.

The issue of corruption and its problems in Ukraine. Done transdysiplinary investigation of self-organization in social and legal systems as an example of corruption.

Keywords: corruption; self-organization; synergetics; social and legal system; transdysiplinary study.

Нід соціально-правовою системою ми розуміємо соціальну систему як сукупність взаємопов'язаних суспільних явищ і процесів у її нерозривній єдності з правовою системою, що є складовою частиною системи соціальної і виконує в ній інформаційно-регулятивні функції.

Під терміном «корупція» розуміють використання посадовою особою своїх владних повноважень і довірених їй прав з метою особистої вигоди. Таке використання суперечить законодавству і, зазвичай, моральним установам суспільства.

Проблемам корупції в Україні присвячено велику кількість наукових праць. Майже всі дослідники поділяють думку, що корупція в

нашій державі набула системного характеру, стала частиною економічного та політичного життя суспільства. Головною причиною системної корупції в Україні є зосередження в руках державної бюрократії з часів панування радянської адміністративно-командної системи значної кількості ключових важелів впливу на економічні й політичні процеси в суспільстві. Це дає змогу деяким посадовим особам із владними повноваженнями й сьогодні експлуатувати суб'єктів економічної діяльності й суспільство загалом. При цьому системні реформи, що покликані ліквідувати ґрунт для ділової та побутової корупції, донедавна де-факто не проводилися через відсутність політичної волі, нестійкість політичної системи та неефективність державного механізму, що його перманентно й безсистемно модифікують різні політичні сили.

Тому дослідження корупції як соціального феномена, що гальмує розвиток суспільства на шляху до демократії, правової держави і цивілізованих ринкових відносин в економіці, уже багато років зберігають свою актуальність.

Корупція є складним соціальним явищем, що потребує комплексного вивчення на міждисциплінарному рівні – на стику правової та економічної наук, політології, етики, соціології. Зрозуміло, що в основу такого вивчення має бути покладено трансдисциплінарну філософську парадигму з актуальними прогностичними і праксеологічними додатками.

Метою цієї статті є дослідження корупції як соціального феномена, що виникає внаслідок процесів самоорганізації в соціально-правових системах. Методом дослідження обрано синергетику – новітній міждисциплінарний напрям науки, що вивчає загальні закономірності явищ та процесів у складних системах.

Очевидно, що корупція вносить негативні зміни в систему суспільних відносин, які регулюються правом. Тому логічно розпочати наше дослідження із синергетичної інтерпретації структури елементів правової системи.

У 2011 році автором було здійснено спробу, використовуючи уявлення про природну (об'єктивну) сутність права та ґрунтуючись на синергетичній парадигмі, дослідити фрактальні властивості правових явищ шляхом виявлення самоподібних регулярних структур у правовій системі, що самоорганізовується [1]. Показано, зокрема, що фрактальні структури є формою й наслідком процесу самоорганізації в праві, а їх основними характерними ознаками слід уважати:

- 1) самоподібність структур, сформованих на різних рівнях (у різних масштабах);
- 2) пов'язаність та «укладеність» структур;
- 3) наявність єдиного механізму формування структур на різних рівнях, що породжується єдиною системоутворюючою закономірністю;
- 4) об'єктивний характер указанного механізму, що реалізовується через діяльність людей, але визначається об'єктивними умовами незалежно від їх волі.

Як відомо, процеси самоорганізації відбуваються в системах, що характеризуються відкритістю (взаємодією з навколишнім середовищем), достатньою складністю (багатоелементністю) й динамічністю (здатністю до розвитку, еволюції). До таких систем належать і системи правові, принаймні деякі їх елементи [2]. Фрактальні структури як вияв самоорганізаційних процесів у правовій системі формуються:

1) унаслідок впливу чинників неправової природи (у цій якості зазвичай виступають суспільні відносини);

2) за наявності достатньої кількості елементів правової системи, що здатні утворювати структури під час її самоорганізації;

3) під час еволюції правової системи внаслідок тих чи інших локальних змін об'єктивного й суб'єктивного характеру, що в ній відбуваються.

Кожний елемент правової системи: нормативний, організаційний, ідеологічний – містить фрактальні структури [3]. Як правило, вони мають дендритну (від грец. «δένδρον» – дерево) побудову й функціональний зміст (за винятком деяких правових підсистем – правовідносин, індивідуально-правових актів тощо), стохастичні процеси самоорганізації в яких, вочевидь, породжують фрактальні утворення іншого роду (наприклад, мережеві структури), що потребують окремого дослідження) [1].

Так, система права як нормативний елемент правової системи, має виражену дендритну структуру (рис. 1).

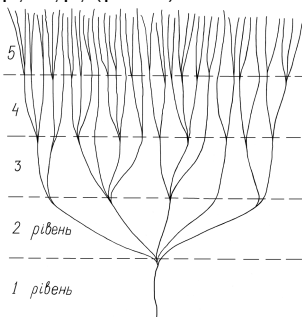

Рис. 1. Фрактальна структура ієрархії нормативно-правових актів України:

- 1-й рівень – Конституція України;
- 2-й рівень – закони України, міжнародні договори;
- 3-й рівень – укази і розпорядження Президента України;
- 4-й рівень – постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
- 5-й рівень – нормативні акти центральних органів виконавчої влади

Конституція України (рівень 1) містить найважливіші правові норми, що регулюють відносини в різних сферах суспільного життя, і має найвищу юридичну силу. Закони й інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй [4, ст. 8].

Закони України (рівень 2) установлюють, змінюють або відмінюють норми права. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [4, ст. 9].

Президент України на виконання Конституції та законів України видає укази і розпорядження (рівень 3), що є обов'язковими до виконання на території України. Президент скасовує акти Кабінету Міністрів України [4, ст. 106].

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, що є обов'язковими для виконання всіма органами виконавчої влади (рівень 4). У своїй діяльності Кабінет Міністрів України керується Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України [4, ст. 113, 117].

Центральні органи виконавчої влади – міністерства і відомства – під час виконавчо-розпорядчої діяльності видають відповідно до законів, указів Президента й актів Кабінету Міністрів відомчі нормативні акти (постанови, накази, вказівки, розпорядження, інструкції, інструктивні листи, роз'яснення), що застосовуються у певній галузі чи сфері діяльності (рівень 5).

Таким чином, системоутворюючою закономірністю формування вказаної фрактальної структури є процес правотворчості та правозастосування органів законодавчої й виконавчої влади з урахуванням субординації.

Дендритна структура системи нормативно-правових актів, крім ієрархії їхньої юридичної сили, обумовлює поступове зростання їх кількості під час руху від рівня до рівня. Так, на момент написання цієї статті в незалежній Україні прийнято 4 932 закони (з них 20 кодексів України), 33 536 указів і розпоряджень Президента, 53 093 постанови і розпорядження Кабінету Міністрів [5]. Кількість нормативно-правових актів центральних органів виконавчої влади є на порядок більшою.

Розглядаючи організаційні аспекти правової системи, можна спостерігати фрактальну структуру підпорядкованості органів виконавчої влади в Україні (рис. 2).

Рис. 2. Фрактальна структура підпорядкованості органів виконавчої влади в Україні (з чотирьох рівнів ієрархії показано два; для деяких територіально-адміністративних одиниць – три)

Ця структура має дендритну форму й побудована за принципом чотирирівневої ієрархії:

1-й рівень – центральні (загальнодержавні) установи;

2-й рівень – установи обласні, республіканські автономної республіки Крим та міст зі спеціальним статусом (Київ і Севастополь);

3-й рівень – установи районні, районні в містах, міські в містах обласного підпорядкування;

4-й рівень – установи міські в містах районного підпорядкування, селищні в селищах міського типу, селищні, сільські.

Системоутворювальною закономірністю формування фрактальної структури підпорядкованості органів виконавчої влади є необхідність перманентного управління великим соціальним організмом і забезпечення правопорядку.

Дендритна структура, крім системи субординації, визначає й той факт, що кількість відповідних установ від рівня до рівня збільшується в геометричній прогресії. На поточний момент в Україні функціонують: єдина система центральних органів виконавчої влади (Кабінет Міністрів України з міністерствами, державними комітетами й іншими центральними органами), 27 обласних (Автономна Республіка Крим, 24 області та два міста зі спеціальним статусом), 780 районних і міських (490 районів в областях, 114 районів у містах, 176 міст обласного підпорядкування), 12 710 місцевих органів влади (281 місто районного підпорядкування, 885 селищ міського типу, 1266 селищ, 10 278 сільрад у 27 188 селах) [6].

Фрактальні структури можна спостерігати й у правосвідомості, яка є ідеологічним елементом правової системи. Наприклад, розглядаючи види правосвідомості (індивідуальна, групова, корпоративна, масова, суспільна) або ж її рівні (наукова, професійна, буденна), ми без зусиль виявимо ієрархічні структури дендритного типу, подібні до зображених на рис. 1.

Крім того, фрактальні структури ідеальної природи утворюються під час формування правових теорій, завдяки яким правова наука, як і будь-яка інша, характеризується системністю та послідовністю вироблених знань. Наукові судження загального характеру є основою для формування окремих суджень, що, насамперед, лежать в основі розробки конкретних методик. Дендритний характер має система юридичних наук, в основі якої перебувають фундаментальні науки про державу й право з «розділенням» на галузеві науки: конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, міжнародне право. Галузеві науки слугують основою для формування прикладних наук. Наприклад, потреба в практичній реалізації теоретичних положень кримінального права призводить до формування окремих наукових теорій – кримінального процесуального права, кримінально-виконавчого права, кримінології, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, судової експертизи та ін.

Таким чином, елементи правової системи, що формуються в процесі самоорганізації суспільних відносин, мають фрактальну структуру.

Оскільки в основі формування правової системи лежать суспільні відносини, правомірно вважати, що фрактальна структура елементів правової системи є відображенням фрактальної структури відповідних елементів системи суспільних відносин.

Водночас між суспільними відносинами і правовою системою існує зворотний зв'язок, який полягає в тому, що правова система, сформована чинними на певний момент суспільними відносинами, починає впливати на них як зовнішній регуляційний фактор. Таким чином, мегасистема «право – суспільні відносини», завдяки такому зворотному зв'язку врівноважується, стабілізується, переходячи до деякого відносно стійкого стану-атрактора.

У цьому стані суспільні відносини відповідають чинним нормам матеріального й процесуального права, а також нормативно встановленій системі соціального управління. Їх фрактальна структура відповідає структурі елементів правової системи. Очевидно, ця відповідність не є однозначною. Йдеться лише про відповідність топології фрактальних структур. Таку структуру суспільних відносин будемо надані умовно називати «нормальною» структурою.

На суспільні відносини, крім правових факторів, впливають також інші детермінанти: економічні, політичні, технологічні, культурні, моральні. Їхній вплив відбувається через механізми самоорганізації, тому структура суспільних відносин, що ними формується, має фрактальний характер. Наочними прикладами може слугувати дендритна структура суспільних інституцій (політичних партій, фінансово-промислових корпорацій, релігійних організацій), а також функціональних утворень (систем мережевого маркетингу, конвеєрного виробництва тощо), або ж мережева структура міжособистісних комунікацій. Наочною ілюстрацією структури міжособистісних комунікацій є соціальні мережі в Інтернеті.

Вважатимемо, що система суспільних відносин перебуває у відносно стійкому стані, урегульованому правом, і на неї починають впливати неправові фактори. Якщо такі фактори призводять до формування в цій системі фрактальних структур, антагоністичних раніше сформованим, то рівновага в ній порушується й система суспільних відносин переходить зі стійкого стану-атрактора в нестійкий стан. Сутність антагонізму між різними фрактальними структурами має бути предметом спеціального дослідження. Антагонізм може полягати в несумісності топології фракталів (наприклад, суспільні відносини, що виникли поза межами «правового поля», логічно вважати такими, що органічно не вписуються в їхню «нормальну» структуру) або у відсутності загальної для елементів різних фрактальних структур резонансної частоти (тоді дія неправових чинників пригнічує дію правових або ж навпаки, залежно від того, які з них мають більшу потенційну енергію) тощо. У разі, коли вплив неправових факторів перевищить деякий поріг, система почне трансформуватися. Її фрактальна структура, сформована під впливом права, й така, що відповідає структурі правової системи, почне зазнавати спотворень. Неправові фактори будуть намагатися

структурувати суспільні відносини інакше – відповідно до власної фрактальної структури.

Таким чином, у системі суспільних відносин відбувається «накладення» двох або більше фракталів, яке призводить до утворення спотворень у їх «нормальній структурі», що формується чинною на сьогодні правовою системою. Сутність цих локальних спотворень полягає в тому, що вказані суспільні відносини можуть вийти за межі «правового поля», зокрема, набути властивостей правопорушень. Характер цих суспільних відносин, з точки зору юридичної науки, стає протиправним, а з точки зору синергетики – набуває ознак хаотичності як у структурному (дезорганізація врегульованих правом суспільних відносин), так і у функціональному (непередбачуваність індивідуальної поведінки) аспектах.

Подальший розвиток ситуації можливий за одним із двох сценаріїв: або розвиток «чужорідної» фрактальної структури долається правовими засобами й устрій системи суспільних відносин зберігає статус-кво, або еволюція «чужорідної» структури долає спротив правових факторів і трансформує систему суспільних відносин, уносячи спотворення в її вихідний, «нормальний» фрактал.

Закони самоорганізації є універсальними для всіх типів складних систем незалежно від їхньої фізичної природи. Тому під час дослідження самоорганізаційних процесів у соціально-правових системах доречно провести аналогію з біологічними організмами як найбільш близькими до них за складністю. Це дозволить краще зрозуміти закономірності системної динаміки. Те, що феномен самоорганізації належить до предмету метаонтології, дозволяє дійти висновку, що вказана аналогія не призведе до порушень наукової коректності, необхідної для отримання об'єктивних результатів.

Ще в XVII сторіччі на схожість законів функціонування державно-правових явищ і біологічних організмів звернув увагу Томас Гоббс. Його видатний трактат «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» [7], у якому англійський філософ намагається інтерпретувати державно-правовий механізм як величезний складний організм, подібний до біологічного, а державні інститути розглядати як його органи – до сьогодні не втрачає своєї актуальності й викликає інтерес у вченої спільноти. У зв'язку з цим, за зовнішньою схожістю процесів функціонування, еволюції біологічних та соціально-правових систем, яку помітив Т. Гоббс, ховається їхня глибока онтологічна єдність, побачити яку дозволяють універсальні закономірності, установлені новітньою теорією самоорганізації складних систем.

Відомо, що біологічні тканини формуються шляхом самоорганізації, під час якої утворюються фрактальні структури. Кровоносна, нервова, лімфатична системи мають виражену дендритну форму. Фрактальну побудову мають внутрішні органи: головний мозок (нейронна мережа), легені (дендрит: трахея – бронхи – бронхіоли – альвеолярні ходи), печінка (гексагональне «упакування» симетричних печінкових часточок), м'язи (каскад укладених конструкцій: м'яз –

симпласт – м'язове волокно – пучок міофібрил – міофібрила – міофіламент (нитка скоротливих білків) тощо. Навіть ген – основа життя – є складною фрактальною структурою (fractal globule), що забезпечує високу щільність упакування генетичної інформації й дозволяє швидко складатися і розкладатися геному під час реплікації клітини [8].

Такі конструкції, з деякою долею умовності можна уподібнити до «нормальної» структури в системі суспільних відносин, яка визначається правовою системою.

Нормальний розвиток здорової біологічної тканини визначається інформацією, що зберігається «усередині» організму – у молекулах ДНК, що в певному розумінні можна інтерпретувати як систему позитивного права, тобто систему закономірностей, за якими розвивається організм за відсутності зовнішнього деформаційного впливу. Разом з тим, процес формування біологічних структур може змінюватися під впливом деяких зовнішніх чинників – травматичної, інфікуючої, алергічної, токсичної, канцерогенної або іншої дії.

З усіх зовнішніх чинників, що впливають на біологічну систему, найбільш подібними до соціотрансформуючих факторів є канцерогени, до яких належать деякі хімічні речовини й випромінювання. По-перше, канцерогенні речовини часто мають ендегенне походження. Так само, як і неправові чинники, що впливають на суспільні відносини, вони виникають усередині системи в процесі її функціонування, тобто пов'язані з процесами самоорганізації. По-друге, хвороба, викликана канцерогеном, має осередковий характер, подібно до організованих злочинних угруповань у соціумі. По-третє, дія канцерогенів призводить до розвитку в організмі альтернативних фрактальних структур, як і дія неправових чинників у соціумі призводить до формування суспільних відносин неправової природи з фрактальною структурою (зокрема, протиправного характеру); при цьому фрактали біологічного походження, що утворюються, можна спостерігати наочно.

Вплив канцерогенів зазвичай призводить до виникнення в організмі злоякісних новоутворень – ракових пухлин. Рак виникає й розвивається внаслідок порушень у самоорганізаційному процесі фолдингу – формування просторової структури білків [9]. Трансформовані процеси самоорганізації в уражених біологічних тканинах є причиною формування «чужорідних» фрактальних структур.

Здорові клітини мають властивість анізотропії (нерівноважності); під час самоорганізації вони спеціалізуються, набуваючи тих чи інших особливих якостей. Так, м'язові клітини виявляють властивість скорочуватися, нервові клітини – проводити електричні імпульси, еритроцити – переносити кисень і діоксид вуглецю, ентероцити кишечника – виробляти слиз тощо. Аналогічні процеси відбуваються в суспільстві. Вони пов'язані з розподілом праці й зумовлюють соціальну диференціацію, сприяючи формуванню якісно нових елементів у соціальній системі й тим самим примножуючи її складність і багатозв'язковість.

На відміну від здорових клітин, ракові клітини – аморфні, ізотропні. Вони організуються безладно, не утворюючи функціонально диференційованих структур, припиняють виконувати свою функцію відповідно до спеціалізації. У зоні ракової пухлини зазвичай руйнуються всі фрактальні структури, властиві здоровому організму. Іншими словами, рівень ентропії, «ступінь хаотичності» в уражених раком тканинах є помітно вищим, ніж у тканинах здорових.

Те саме явище спостерігається під час впливу на систему суспільних відносин неправових факторів, що починають підміняти собою фактори правові. З точки зору закону, рівень ентропії (безладдя) у соціальній системі неминуче зростає, правова система припиняє виконувати свою функцію з упорядкування суспільних відносин, каналізації соціальних процесів. Унаслідок цього стала, урегульована правом, фрактальна структура суспільних відносин деформується.

До вказаних факторів неправової природи належать економічні й політичні інтереси індивідуумів, що, крім соціально корисних структур (система державного управління, система економічних відносин та ін.) породжують таке протиправне явище як корупція, що є предметом нашого дослідження.

Для України корупція є актуальною й болісною проблемою, яку досі не було вирішено. За пострадянський період, за відсутності будь-якої результативної боротьби з корупцією вона поступово перетворилася на структуроутворюючий елемент політичного й господарського життя суспільства [10]. Суспільні відносини в сучасній Україні (в економіці, політиці й навіть у побуті) визначаються значною мірою не правовими факторами, а корупційними зв'язками.

Як системне утворення розвинута корупція зазвичай має фрактальну структуру дендритного типу, аналогічну до зображеної на рис. 3, що визначається ієрархічною системою стягування та розподілу предметів хабара (грошей, матеріальних цінностей, послуг та інших майнових вигід) у вигляді поборів, «відкотів» тощо.

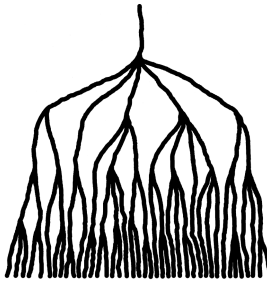

Рис. 3. Фрактальна структура корупційних зв'язків

Така структура формується в процесі самоорганізації корупційної діяльності. При цьому корупційна «субординація» зазвичай відповідає

субординації легальній. На вищому рівні корупційної системи перебуває, як правило, найбільш високопоставлена особа, на нижчому рівні – підпорядковані їй посадові особи із владними повноваженнями, які безпосередньо спілкуються з хабародавцями. Корупціонер вимушений ділитися з начальником, оскільки начальник владний позбавити його джерела додаткового доходу. Таким чином, системна корупція «вбудовується» в механізм держави.

Корупційний фрактал суспільних відносин накладається на їхню «нормальну» структуру, уносячи в неї спотворення (так само, як ракова пухлина деформує здорову фрактальну структуру біологічних тканин), призводить до хаотизації суспільних відносин. Чим більш розвинутою є корупційна система, тим більше пригноблені функції державного механізму. Цим процесам у соціальних і біологічних системах властива не лише формальна схожість, але й онтологічна єдність, оскільки вони є наслідком дії тих самих універсальних законів самоорганізації.

Хаотизація врегульованих правом суспільних відносин, породжена корупцією, впливає на правову систему суспільства: органи виконавчої, законодавчої та судової влади перестають функціонувати належним чином, система права не виконує функцій регулювання суспільних відносин, правовідносини підміняються неправовими зв'язками, у буденній правосвідомості спотворюються уявлення про належну поведінку.

В Україні, як і в інших пострадянських державах, новітнє «корупційне» структурування суспільних відносин відбувалося в умовах деформованих державних, політичних, громадських й економічних структур, що розклалися [11], іншими словами, в умовах суспільного хаосу. А в «хаотизованій» системі формування структур відбувається легше з точки зору енергоємності процесу (оскільки немає потреби в додаткових затратах енергії на попереднє руйнування існуючих структурних утворень), тобто імовірність будь-якого спонтанного структурування, що спричиняється поточними флуктуаціями, підвищується.

Таким чином, у точці біфуркації (початок 1990-х рр.) корупції в Україні можна було не допустити відносно легко, задіявши фактори альтернативної структуризації – оптимізацію чисельності держапарату, підвищення посадових окладів, посилення виконавської дисципліни, активізацію правоохоронної практики тощо. Сьогодні комплекс таких заходів уже не може принести очікуваних результатів, оскільки подолання сучасної корупційної соціальної «пухлини» передбачає не лише необхідність вибудовування альтернативних управлінських структур, вільних від корупції, але, насамперед, демонтаж сталих корупційних зв'язків. Виходячи з «занедбаності» ситуації, такий демонтаж потребує застосування:

на першому етапі – радикальних («хірургічних») заходів: скорочення корупціогенних посад, люстрації чиновників, якісного

вдосконалення правоохоронної практики, усунення економічних умов для корупції, формування механізмів громадського контролю, показових судових процесів, підключення можливостей засобів масової інформації тощо;

на другому етапі – тривалі системної реабілітаційної та профілактичної роботи, до проведення якої має бути залучено церкву, установи освіти, а також структури громадянського суспільства – політичні партії й рухи, громадські організації й об'єднання, профспілки, трудові колективи, засоби масової інформації.

Такі ж закономірності можна спостерігати під час лікування ракових пухлин, коли ліки, що показали ефективність під час лікування первинного онкозахворювання, будуть неефективними під час лікування повторного раку. Примітно, що лікування раку не повинно мати тривалих перерв чи відпочинку, а лікуватися профілактично потрібно протягом усього подальшого життя [12]. Мабуть, така закономірність властива й корупційним «захворюванням» соціуму.

Ракові клітини безконтрольно діляться і мають властивість інвазії в прилеглі тканини. Аналогічний самоорганізаційний механізм працює, коли корупціонер залучає до корупційних схем інших посадових осіб, які насамперед «рекрутують» наступних [13]. Цей процес розвивається за експоненціальним законом і, за відсутності протидії, за надзвичайно короткий (у масштабах соціальної історії) період часу здатен охопити всю систему державного управління [13].

Злоякісна пухлина, що зростає в геометричній прогресії, без лікування зазвичай призводить до швидкої смерті організму. Так і залишена без уваги корупція, що стрімко розвивається, здатна призвести до критичного ослаблення механізму держави, при якому він уже не зможе виконувати свої функції [13].

У зв'язку з цим, в Україні протягом понад двадцяти років не було результативної протидії такому протиправному явищу. Прийнято велику кількість нормативно-правових актів [14–27], ефективність дії яких виявилася досить низькою. Інституції, покликані боротися з корупцією, часто самі включаються до корупційних схем. Ще в 1997 р. корупція й організована злочинність були визнані Верховною Радою України такими, що реально загрожують національній безпеці й конституційному ладу України. Робота МВС України, СБУ, Генеральної прокуратури України і Державної митної служби України у сфері боротьби з організованою злочинністю, корупцією й посадовими зловживаннями в центральних органах державної влади була визнана тоді незадовільною.

На сьогодні методи протидії корупції, незважаючи на їхню неефективність, суттєво не змінились. Органи законодавчої та виконавчої влади продовжують розвиватися екстенсивним шляхом, приймаючи нові нормативні документи щодо запобігання й протидії цьому протиправному явищу. Проте це прогнозовано не дає очікуваних результатів. Державна програма попередження й протидії корупції на 2011–2015 рр. належним

чином не виконується. За результатами моніторингу, проведеного у квітні 2013 р. незалежною інформаційною службою «Transparency International Україна», рівень виконання цієї Державної програми є вкрай низьким, а середній бал успішності її впровадження складає 2,7 з можливих 5 [28].

Таким чином, якщо в найближчому майбутньому не буде розроблено й реалізовано інноваційні заходи щодо боротьби з корупцією, це неминуче призведе до швидкого руйнування державного механізму України.

Під час хірургічного видалення злоякісної пухлини в організмі неминуче залишаються метастази, наявні навіть у віддалених органах. Усю сукупність метастаз дуже складно виявити й видалити операційним шляхом. Так і боротьба з корупцією шляхом послідовного поступового вилучення окремих елементів з корупційних схем із застосуванням правоохоронних органів і системи правосуддя здатна обмежити корупцію й утримувати її в певних межах, але невзможли викоринити її. Під час лікування раку повністю виліковуються, як правило, лише «слабкі» клітини на периферії, а «сильні» клітини в центрі пухлини, що розвиваються за відсутності кисню, зберігаються, оскільки ліки в них проникають погано; вони дають початок новим злоякісним утворенням [29]. Так само корупційну діяльність чиновників, які перебувають на високих щаблях корупційної ієрархії, правоохоронцям складніше задокументувати, оскільки передавання предмета хабара відбувається зазвичай за відсутності конфлікту між сторонами. У випадку розкриття корупційних схем найбільш високопоставлені чиновники страждають в останню чергу і з часом, як правило, організують нову ієрархічну систему корупційних зв'язків.

В організмі, що недолікувався, нове злоякісне утворення формується за прискореною схемою, оскільки: 1) онкоклітини, що вижили й пройшли «випробування» медикаментами, є більш живучими, ніж їх попередники; 2) вони виділяють сильну ракову інтоксикацію, що пригнічує захисну функцію організму [29].

Аналогічне явище можна спостерігати в суспільстві, у якому протидія корупції здійснюється на рівні кампанійщини, хронічно не доводиться до кінця. Корупція прискореними темпами захоплює все нові й нові сфери суспільного життя. При цьому «метастази» корупції поширюються на посадових осіб органів, покликаних з нею боротися, послаблюючи тим самим «імунну систему» суспільства. У такому разі боротьба з корупцією перетворюється на імітацію протидії їй без будь-якого суттєвого поліпшення ситуації. Виявляють і документують зазвичай корупціонерів-одинаків, не залучених до корупційних схем.

І вже зовсім «зanedбаною» є ситуація, коли корупція в правоохоронних і судових органах набуває характеру системності, органічно вписуючись у систему службових відносин, стаючи її складовою і часто підмінюючи ці відносини. Тоді вимоги нормативно-правових документів, система субординації, професійна правосвідомість

підмінюються неписаними правилами гри, спрямованими на збереження та розвиток корупційних схем. Правоохоронні й судові органи починають покривати корупційні структури, виконуючи функцію так званого «даху». Практикується системне вимагання щодо суб'єктів господарювання. Діяльність із виявлення та документування корупції поширюється виключно на чиновників-корупціонерів, які не бажають бути втягнутими в корупційні схеми й ділитися незаконними доходами з керівництвом.

Таким чином, правоохоронні органи замість боротьби з корупцією в державних структурах об'єктивно починають виконувати функцію каталізатора корупційних процесів у суспільстві.

Корупція наростає лавиноподібно, оскільки запускається механізм системної самоорганізації з позитивним зворотним зв'язком: 1) бездіяльність правоохоронців стимулює корупційну активність чиновників; 2) до корупційних схем залучають посадових осіб правоохоронних органів; 3) участь правоохоронців у корупційних схемах є стримуючим фактором для їх правозастосовної активності та стимулює їхню протиправну діяльність; 4) така діяльність правоохоронців сприяє корупційній активності чиновників. Коло замикається. Якщо його не розірвати, розвиток системної корупції у правоохоронних і судових органах неминуче призведе до швидкого розвалу державного механізму.

Оскільки корупція як явище соціальне породжується дією неправових (політичних, економічних, моральних) чинників, то й для боротьби з нею тільки правових заходів виявляється недостатньо.

Ще в 1995 р. В. Якушик висловив припущення, що «проблеми корупції незабаром, безумовно, будуть перебувати в центрі політичної боротьби» [11]. Сьогодні в суспільстві формуються настрої агресивного неприйняття корупції, а спротив їй переходить на політичний рівень, набуваючи все більш гострих і безкомпромісних форм. Звучать заклики опозиції до люстрації чиновників [30]. Політичний струс може стати болісним, але дієвим засобом оздоровлення всієї сфери державного управління. Проте такий варіант розвитку подій не можна назвати бажаним через непередбачуваність його соціальних наслідків і неминучої дестабілізації механізму держави.

Крім того, усунути економічні причини корупції необхідно шляхом підвищення рівня життя людей, збільшення заробітної платні державних чиновників з одночасним скороченням їх кількості та посиленням персональної відповідальності за прийняття рішень. Необхідно формувати умови, у яких брати хабарі стає не вигідним. Слід провести комплекс заходів з підвищення престижності професії державного чиновника, підняття його соціального статусу.

Надзвичайно важливим є залучення факторів морального характеру, насамперед на етапі «післяопераційної» профілактики корупції.

Корупція як засіб додаткового заробітку приваблює лише спочатку. З часом вона призводить до затягування чиновника в тенета корупційних зв'язків, вибратися з яких часто буває неможливо через

неминучість негативних правових наслідків і все більшої психологічної залежності. Корупція неминуче викликає кризові явища в суспільстві, що потребують розв'язання й можуть призводити до некерованого соціального протесту з непередбачуваними наслідками. Врешті-решт для конкретного чиновника шкода від його корупційних дій може виявитися більш значною, ніж одержана вигода.

Сьогодні в українському суспільстві насаджується мораль споживання, заснована на егоїстичних спрямуваннях людини. Сформована протягом тисячоліть християнська мораль, що проповідує любов до ближнього як найвищу чесноту, піддається верхоглядній та часто цинічній критиці. Без повернення до християнських цінностей служіння суспільству, самопожертви заради загального блага неможливо подолати негативні суспільні явища, що ґрунтуються на філософії егоїзму, зокрема й корупцію в усіх її проявах.

Функції впровадження в суспільну свідомість норм моралі є прерогативою церкви. Крім того, у процесі морального оздоровлення суспільства, безумовно, мають брати участь навчальні заклади, засоби масової інформації, інші суспільні інститути.

Корумповані чиновники, подібно до ізотропних ракових клітин, припиняють виконувати свою спеціалізовану функцію, визначену державою. Вони «випадають» із діючих державно-правових структур, сприяючи тим самим зростанню ентропії (безладдя) у системі державного управління.

Утворені такими чиновниками корупційні структури, як і ракові пухлини, є функціонально аморфними і самодостатніми. Їхня єдина функція – паразитувати на суспільстві, використовуючи можливості державного механізму, тобто власні владні повноваження. Тому важливим напрямом боротьби з корупцією є мінімізація владних повноважень чиновників та їхньої дискреції (можливості діяти на свій розсуд).

Аморфність корупційних фрактальних структур полягає в тому, що в них, на відміну від соціально корисних «легальних» фракталів, відсутня диференціація функцій їх елементів (дендритних відгалужень). Незалежно від своєї посади і від положення в корупційній ієрархії, чиновник-корупціонер виконує завжди однакову функцію – бере хабарі й ділиться ними з начальством.

Позбавляючись посади, корупціонер одночасно позбавляється джерела незаконних доходів. Тому він використовує всі можливості для того, щоб залишитися на посаді, а у випадку звільнення швидко поновитися в будь-якій доступній йому державній установі, навіть на роботу не за спеціальністю. Ця особливість індивідуальної поведінки є однією з ознак причетності особи до корупційних дій.

Найважливішим для успішного лікування ракової пухлини є можливість її ранньої діагностики.

У здоровому організмі є близько семи мільйонів клітин, підданих впливу мутагенних чинників. Зазвичай ці клітини піддаються апоптозу –

регульованому процесу самоліквідації. Апоптоз здійснюється спеціалізованими клітинами – макрофагами, які швидко (до 90 хвилин) фагоцитують (захоплюють і перетравлюють) фрагменти уражених клітин, попереджуючи розвиток запальної реакції [31]. Таким чином, вони запобігають виникненню злоякісних пухлин.

Це відповідає стану суспільства, у якому окремі випадки хабарництва своєчасно виявляються й припиняються правоохоронними органами. Чиновник-хабарник не встигає створити сталі корупційні зв'язки і залучити до корупційних дій інших посадових осіб. Як правило, такий стан суспільства є відносно стійким динамічним атрактором.

В ослабленому організмі ефективність процесу апоптозу знижується, оскільки клітини, що муть, своєчасно не розпізнаються імунною системою організму. Починає повільно (від шести до двадцяти років) розвиватися злоякісна пухлина в безкисневому режимі. У цей час вона ще не має кровоносних судин і повністю виліковна. Коли кількість клітин у цій пухлині досягає близько шести мільйонів (при цьому пухлина має розмір менше за шпилькову голівку і не діагностується), у неї починають проростати капіляри кровоносної системи. Тепер уже пухлина починає отримувати всі живильні речовини і перетворюється на ракову, набуваючи властивості проростати в навколишні тканини, органи й проявляти себе болем, зміненням складу крові тощо [32]. Тому життєво важливо діагностувати рак на ранній стадії, коли хворобу можна вилікувати.

Цікавим у цій сфері є новітній досвід німецьких і російських лікарів, які виявили можливість ранньої діагностики злоякісних пухлин за мікрозмінами у фрактальній структурі біологічних тканин [32].

Якщо здійснення ранньої діагностики фрактальних спотворень у біологічних системах потребує розроблення передових нанотехнологій, то для ранньої діагностики корупційних явищ достатньо кваліфікованої оперативно-розшукової роботи з виявлення і припинення фактів хабарництва. Але для цього слід дотримуватися двох обов'язкових умов. Правоохоронні органи мають бути: 1) деполітизовані й процесуально незалежні від інших органів державної влади, вільні від керування ними в «ручному» режимі; 2) вільними від відомчої корупції.

Із праксеологічної точки зору для сьогоденної України найбільш важливим є питання щодо методів викоринення корупції з життя суспільства. Актуальність цього завдання визначається не лише негативними соціальними наслідками цього явища, але й фактом появи останнім часом небезпечних заяв про те, що корупція є не відхиленням, а специфічною формою державного устрою України [33].

Відповідно до спільної онтології самоорганізаційних процесів у системах різної складності, логічно припустити подібність методологічних аспектів вирішення відповідних завдань. Тому розглянемо основні методи лікування раку з подальшого їх екстраполяцією на соціальну систему.

Оскільки традиційні методики не мають бажаної ефективності, розглянемо, насамперед, інноваційні, експериментальні методи лікування.

Усі експериментальні методи лікування ракових пухлин можна розділити на дві групи: 1) інтенсивний вплив на ракові клітини з метою їх знищення; 2) поміщення ракових клітин у несприятливі умови, що поступово веде до їх загибелі [32].

До першої групи методів належить використання різноманітних інструментів впливу на ракові клітини: високоенергетичний сфокусований ультразвук, кріоабляція (локальне заморожування), лазеротерапія (з локальним нагріванням ушкоджених тканин), радіаційне опромінювання, хіміотерапія (протипухлинні препарати – антиметаболіти, алкалоїди, антибіотики та ін.), біохімічне пригнічення, нанотерапія тощо.

Більшість цих методів аналогічні «точковій» роботі правоохоронних органів з виявлення й документування окремих фактів корупції, описаній у спеціальній літературі. Деякі з них (радіаційне опромінювання, хіміотерапія) не мають «точкового» ефекту, негативно впливаючи на здорові тканини й організм у цілому. Такі методи можна співвіднести з авторитарно-репресивними заходами боротьби з корупцією, позитивний ефект від яких нейтралізується системними порушеннями прав людини.

Друга група методів є цікавішою в контексті нашого дослідження. До них належать генна терапія, ангіостатична терапія, використання анаеробних бактерій, вакцинація.

Метод генної терапії застосовують до людей, генетично схильних до злоякісних пухлин. Вона полягає у введенні в пухлину генів, що змушують ракові клітини гинути або не дають їм розмножуватися. У сфері боротьби з корупцією цей метод трансформується у проникнення правоохоронців, які працюють під прикриттям, у корупційні схеми з метою їх руйнування зсередини та документування злочинних дій.

Метод ангіостатичної терапії полягає у введенні в пухлину ліків, що заважають утворенню в ній капілярів, унаслідок чого ракові клітини гинуть без доступу кисню.

Цей метод відповідає, зокрема, провадженню антикорупційної експертизи нормативно-правових актів на стадії їх розробки й прийняття. Нормативно визначені процедури мають мінімізувати дискрецію чиновників і не створювати умов для отримання ними хабарів. Цій меті може слугувати й система заохочень чесних державних службовців.

Анаеробні бактерії використовують для знищення центральної частини пухлини, що позбавлена кисню, оскільки ліки туди проникають погано. Такий метод аналогічний агентурній розробці чиновників, які перебувають нагорі корупційних «пірамід», урахувавши, що традиційні методи документування корупційних дій у цьому випадку незастосовні. Складність проведення таких заходів компенсується їхньою результативністю, оскільки нейтралізація базової ланки корупційного

фракталу є умовою ефективності подальшої оперативної розробки його «метастаз».

Вакцинація полягає у введенні хворому антигенного матеріалу (вірусоподібних часток без вірусної ДНК, отриманих за допомогою генної інженерії [34]) з метою викликати імунітет до хвороби, що запобігає її появі або ж зменшує її наслідки.

«Прищеплювати» державний механізм України від корупції шляхом проведення профілактичних заходів уже, очевидно, запізно, оскільки ця соціальна хвороба давно пройшла латентний період свого розвитку і встигла значно еволюціонувати. Водночас вакцинація – це тренування імунної системи організму. Тому здатність правоохоронних органів протидіяти проявам корупції напряму залежить від «об'єму» правоохоронної практики, що формує рівень професіоналізму оперативних працівників. Невелика застосовність на практиці статті 168 КК УРСР і, як наслідок, відсутність актуалізованих правоохоронних методик безпосередньо передували процесам лавиноподібного зростання корупції в Україні.

Крім того, функцію «соціальної вакцинації» від корупції на етапі реабілітації суспільства може виконувати декларування чиновниками своїх доходів. При цьому фінансові декларації, зважаючи на публічність управлінської діяльності посадовців, мають бути відкритими не лише для правоохоронних органів, але й для суспільства. У вільному доступі має бути також інформація про чиновників, які вчинили корупційні правопорушення.

Часто рак викликається стресом, під яким розуміють реакцію організму на зовнішній вплив, унаслідок якої він зберігає цілісність, ідучи при цьому на будь-які трансформації свого внутрішнього середовища, на будь-які зміни гомеостазу [31, с. 125]. Для лікування таким чином детермінованої хвороби можливе застосування принципу Парацельса – лікування подібного подібним (лат. *similia similibus curentur*). Тобто змінений стресом гомеостаз можна повернути в нормальний стан, лише піддавши організм черговому стресу. Такий метод лікування раку полягає в дії на організм стресогенного чинника, що створюється зазвичай у медикаментозний спосіб.

У результаті здорові й ракові клітини опиняються в умовах протистояння «спільному ворогові» – стресогенному чиннику. При цьому ракові клітини починають трансформуватися в здорові, а пухлина починає реструктуруватися, у ній формуються фрактальні утворення, що відповідають структурі здорової тканини. Наприклад, у лабораторних дослідженнях спостерігався процес формування подібності нефронних каналців в аморфній тканині ракової пухлини нирки [31].

Очевидно, що системна корупція в Україні в її сучасних формах була викликана соціальним стресом, сутність якого – у революційній трансформації права власності й формуванні ринкових відносин на початку 1990-х рр. При цьому коріння корупції як соціального явища сягає

ще глибше – у радянську адміністративно-командну систему розподілу ресурсів і ринків збуту продукції. Соціальним «антистресом», що сприяв би придушенню корупції, можуть стати різкі й глибокі зміни в суспільних відносинах, викликані появою проблеми, загальної для всіх членів суспільства – війни, соціальної революції, ліквідації природної або техногенної катастрофи тощо. Корупційні механізми, як правило, припиняють «працювати», оскільки соціальний стрес сприяє ліквідації об'єктивних умов для корупції та руйнуванню корупційних зв'язків, що склалися. Перед кожним чиновником-корупціонером проблема виживання постає в новій якості, для нього настає час перегляду системи цінностей, розставлення нових пріоритетів у своїй діяльності. Така ситуація зберігається принаймні на час дії соціального стресогенного чинника [35].

Для сучасної України подібним «стресогенним» чинником може бути суттєва лібералізація економіки: розширення свободи економічної діяльності, повне зняття політичних, юридичних й адміністративних обмежень приватної ініціативи. У цих умовах рішення, що їх приймають чиновники, будуть обмежені питаннями створення й підтримки конкурентного середовища, простої й дешевої процедури заснування нових приватних підприємств, підтримки середнього й малого бізнесу, доступності цивільного судочинства тощо. Кількість важелів адміністративного впливу на підприємницьку діяльність значно зменшиться. Це має стати передумовою зростання відповідальності та ефективності власників, формування в Україні громадянського суспільства.

14 травня 2013 р. Верховна Рада України на виконання міжнародних зобов'язань нашої держави підтримала проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації державної антикорупційної політики» № 2837. На відміну від попередніх законодавчих актів, цей документ містить низку інноваційних положень, що мають реально сприяти протидії корупції. По-перше, закон передбачає низку заходів інформаційного характеру, зокрема: відкриття для громадськості єдиного реєстру осіб, що вчинили корупційні правопорушення, а також забезпечення вільного доступу до фінансових декларацій високопосадовців (зокрема через Інтернет). По-друге, передбачено створення механізму контролю фінансових декларацій чиновників (свочасність подання, перевірка декларацій на наявність конфлікту інтересів тощо), який мають здійснювати спеціальні підрозділи з питань запобігання та виявлення корупції. По-третє, майже вдвічі знизиться мінімальна сума витрат, про які чиновник має звітувати в декларації. По-четверте, здійснення антикорупційної експертизи законопроектів визначено обов'язком профільного комітету Верховної Ради, що має зменшити рівень корупціогенності законопроектів.

Отже, застосування синергетичного підходу до вивчення правових явищ з часом стане інноваційним та ефективним методом юридичної науки, що дозволяє розглядати об'єкти правової природи в їхньому

динамічному взаємозв'язку, структурній мінливості, історичній еволюції. Це дасть змогу не лише прогнозувати процеси, що відбуваються в правових системах, але й розробляти методи їх оптимізації.

Елементи правової системи, що формуються під час самоорганізації суспільних відносин, мають фрактальну структуру, що є відображенням фрактальної структури відповідних елементів системи суспільних відносин.

На суспільні відносини, крім правових чинників, впливають також інші (неправові) детермінанти, під дією яких у системі суспільних відносин можуть формуватися альтернативні фрактальні структури, що перебувають в об'єктивному протиріччі з фракталами правової природи. Це призводить до спотворень у суспільних відносинах, урегульованих правом. Корупція є одним з видів таких спотворень.

Закони самоорганізації є універсальними для всіх типів складних систем, незалежно від їхньої фізичної природи. Тому під час дослідження самоорганізаційних процесів у соціально-правових системах доречною з точки зору онтології є аналогія з біологічними організмами як найбільш близькими до них за складністю побудови.

Така аналогія дає змогу зробити припущення про подібність методологічних аспектів вирішення завдань боротьби з корупцією, екстраполюючи методи лікування онкологічних захворювань на соціальну систему. Це може стати теоретичною базою для розробки інноваційних методів протидії корупції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орлов Ю. Ю. Фрактальні властивості права / Орлов Ю. Ю. // Науковий вісник Київ. нац. ун-ту внутр. справ. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – № 1 (74). – С. 11–22.
2. Джужа А. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики / А. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – Дніпропетровськ, 2009. – № 2. – С. 3–12.
3. Тихомиров Ю. А. Правовая сфера общества и правовая система / Ю. А. Тихомиров // Журнал российского права. – 1998. – № 4–5. – С. 8.
4. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. (із змін та допов.; ред. від 12 черв. 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
5. Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws>.
6. Административное деление Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ua.wikipedia.org>.
7. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Гоббс Т. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.ru/FILOSOF/GOBBS/leviafan.txt>

8. Артюхов В. Впервые представлена трёхмерная модель ДНК человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.bessmertie.org/content/view/582/224/>.
9. Кутушов М. В. Диссимметрия жизни – симметрия рака / Кутушов М. В. – М. : Изд-во В. Секачев, 2006. – 96 с.
10. Основы нелинейной медицины [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://eetcompany.com/articles/24>.
11. Якушик В. Корупція у посткомуністичних країнах // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [З. Бжезінський, Я. Бжезінський, Є. Бистрицький та ін.]; заг. ред: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Makeєв, О. Дергачов [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>
12. Мейс Д. Українська клептократія // Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [З. Бжезінський, Я. Бжезінський, Є. Бистрицький та ін.] ; заг. ред. : Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Makeєв, О. Дергачов [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm>
13. Методы лечения рака [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://lechirak.narod.ru/index.html>.
14. Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю : Постанова Верховної Ради України від 26 січ. 1993 р. № 2931-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.
15. Про невідкладні заходи щодо боротьби з організованою злочинністю і корупцією : Постанова Верховної Ради України від 7 трав. 1993 р. № 3207-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.
16. Про Державну програму боротьби зі злочинністю: Постанова Верховної Ради України від 25 черв. 1993 р. № 3325-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.
17. Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 лип. 1993 р. № 510 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.
18. Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю : Розпорядження Президента України від 10 лют. 1995 р. № 35/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.
19. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовт. 1995 р. № 356/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.liga.net>.

20. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки : Указ Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

21. Про незадовільний стан виконання заходів щодо боротьби зі злочинністю : Розпорядження Президента України від 25 лют. 1997 р. № 98/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

22. Про Концепцію боротьби з корупцією на 1998–2005 роки : Указ Президента України від 24 квіт. 1998 р. № 367/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

23. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : Указ Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

24. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» : Постанова Верховної Ради України від 4 лют. 2005 р. № 2426-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

25. Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004–2005 роках : Постанова Верховної Ради України від 3 листоп. 2005 р. № 3070-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

26. Про затвердження методичних рекомендацій з питань запобігання та протидії корупції : Наказ Головного управління Державної служби України від 26 груд. 2007 р. № 337 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

27. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI.

28. Про затвердження Державної програми щодо запобігання і протидії корупції на 2011–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листоп. 2011 р. № 1240 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.liga.net>.

29. Экспериментальное лечение рака [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://ru.wikipedia.org/wiki>.

30. Кличко хочет провести глобальную люстрацию чиновников по примеру Грузии [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_klichko-hochet-provesti-globalnuyu-lyustraciyu-chinovnikov-po-primeru-gruzii/436003.

31. Злокачественная опухоль [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://ru.wikipedia.org>.

32. Оценка эффективности противоопухолевой терапии. Энергетическая доплерография при лечении рака [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

<http://medicalplanet.su/gynecology/452.html>.

33. Виктор Сулов: Коррупция – это форма нашего государственного устройства, это не отклонение [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.tvi.ua/program/2013/04/10/znak_okliku_schodnya_ot_10042013.
34. Прививка от рака [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.doktor.ru/article.html?id=101733>.
35. Шевченко В. А. Универсальный природный цикл. Общая информационно-энтропийная концепция развивающихся систем (качественный аспект) / Шевченко В. А. – К. : Вища шк., 1992. – 171 с.